

FONETICKÁ TRANSKRIPCE A JEJÍ VYUŽITÍ V LOGOPEDICKÉ PRAXI

PHONETIC TRANSCRIPTION AND ITS APPLICATION IN SLT PRACTICE

Mgr. et Mgr. Martina Černá^{1,2}
doc. Mgr. Radek Skarnitzl, Ph.D.¹

¹ Fonetický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova

² Privátní logopedická praxe

{martina.cerna | radek.skarnitzl}@ff.cuni.cz

Abstrakt

Fonetická transkripce je významným nástrojem dobře využitelným všude tam, kde je třeba vizuálně zachytit zvukovou stránku řeči. V mezinárodním kontextu se používá transkripční systém IPA obsahující jednak sadu symbolů, které pokrývají hlásky vyskytující se v různých jazycích světa, jednak diakritická znaménka umožňující zaznamenávat modifikace těchto hlásek. V českém jazykovém prostředí je často preferován systém využívající symbolů české abecedy. Tato česká fonetická transkripce je běžně využívána pro oblast standardu a drobnějších odchylek. Přepis produkce spadající do oblasti řečové patologie však v odborné literatuře zatím uspokojivě diskutován nebyl a rozšíření transkripce v logopedické praxi není běžné. Tento příspěvek si proto klade za cíl seznámit odbornou logopedickou veřejnost s transkripcí jako takovou a se zásadami přepisu kanonické výslovnosti češtiny. Ve druhé části pak diskutujeme možnosti přepisu řečových vad a navrhneme způsob transkripce běžných vad výslovnosti v češtině, neboť jsme přesvědčeni o důležitosti takového nástroje pro účely efektivní diagnostiky i terapie.

Abstract

Phonetic transcription may be regarded as an important tool, applicable whenever it is necessary to visually capture the sound patterns of speech. In the international context, the IPA transcription system is used for this purpose; the IPA comprises a set of symbols corresponding to speech sounds occurring in various languages of the world, as well as diacritics which allow

the transcriber to capture modifications of speech sounds. In the Czech linguistic environment, conventions for transcribing with the IPA do exist, but a local system making use of Czech alphabet symbols is often preferred. This Czech phonetic transcription is frequently used for transcribing standard pronunciation and minor deviations from it. However, transcription of speech which falls within the domain of speech pathology has not been sufficiently discussed in Czech literature, and transcription is not commonly applied in SLT practice. The objective of this paper is therefore to introduce to SLT practitioners transcription as such and principles of transcribing canonical Czech pronunciation. In the second part, we discuss possibilities of recording speech defects and propose a way of transcribing common pronunciation defects in Czech; we are convinced that this tool may be valuable for the purpose of effective diagnostics and therapy.

Klíčová slova

Fonetická transkripce, dyslalie, fonetický přepis češtiny, IPA, logopedie

Keywords

Phonetic transcription, articulation disorders, transcription of Czech, IPA, speech and language therapy

Mgr. et Mgr. Martina Černá

doc. Mgr. Radek Skarnitzl, Ph.D.

1. Úvod

Řečová komunikace, při níž jsou zvukové vlny v reálném čase přenášeny vzduchem od mluvčího k posluchači, a psaná komunikace, která je trvale zachycena na papíře či obrazovce, spolu mají pramálo společného z hlediska samotné substance. Vztah mezi psanou a mluvenou formou jazyka může být podobně nepřímý (tak je tomu třeba v angličtině), může být ale i výrazně bližší (například ve finštině). Fonetická transkripce je proto nezbytným nástrojem pro každého, kdo se řečí zabývá, kdo potřebuje vizuálně zachycovat zvukovou podobu daného jazyka. To platí i – nebo možná o to více – v jazycích jako čeština nebo zmíněná finština, v nichž je vztah mezi písmem a řečí relativně transparentní, protože naše myšlení o jazyce a řeči je výrazně ovlivněno písmem a pravopisem. Pro běžného uživatele jazyka tak nemusejí být zcela samozřejmá tvrzení, že samohlásky ve slově *bílý* znějí úplně stejně nebo že první souhláska ve slově *všude* se neliší od té ve jméně *Franta*.

Nejčastěji používaný transkripční systém byl navržen před 130 lety Mezinárodní fonetickou asociací, s níž sdílí zkratku IPA (International Phonetic Association, International Phonetic Alphabet). Cílem systému IPA bylo pokrýt zvuky (hlásky) všech jazyků světa, jedná se tedy především o systém komparativní: zápisu v IPA rozumí každý, kdo je s touto transkripční konvencí obeznámen, ať je v ní přepsán jakýkoli jazyk. S mezinárodní fonetickou abecedou se zájemci mohou seznámit na stránkách asociace¹, případně v příručce IPA (1999).

Pomocí IPA můžeme přepisovat i češtinu. V českém prostředí však běžně použí-

váme českou fonetickou transkripci, která – na rozdíl od IPA – využívá diakritických znamének i pro přepis základních zvukových jednotek, fonémů. Slovo šťastně tak bude pomocí IPA přepsáno jako [ʃcastɲɛ], v české transkripci [šťastně]. Použití diakritického znaménka v systému IPA naznačuje posun oproti kanonické výslovnosti, například u [ǣ] je samohláska realizována jako přednější. V podrobnější české transkripci pak diakritická znaménka mohou odkazovat jak na základní, tak i na modifikované zvukové jednotky.

Ať už použijeme jakýkoli transkripční systém, musí vyhovět jednoznačnému požadavku konzistentnosti: jedné zvukové jednotce musí vždy odpovídat právě jeden transkripční symbol, tedy musí existovat přímý vztah mezi zapisovaným symbolem a vyslovovanou hláskou. Požadavkem neméně důležitým je uživatelská příjemnost; je zřejmé, že pokud má být daný transkripční systém aktivně užíván, musí být odvozen od běžného písma (tak jako právě systém IPA) a vztah mezi transkripčním symbolem a zvukovou podobou dané hlásky musí být co nejintuitivnější. Pokud jsou tato základní dvě kritéria naplněna, stává se transkripce cenným nástrojem nejen pro úzký okruh odborníků, ale i pro širší veřejnost.

Transkripci můžeme považovat za významnou didaktickou pomůcku při učení se cizím jazykům: díky transkripci můžeme například vyvodit, že zatímco české krátké [ɔ] a dlouhé [o:] mají stejnou kvalitu a liší se jen v délce, anglické krátké [ɒ] ve slově *cot* a dlouhé [ɔ:] ve slově *caught* se budou odlišovat i ve své kvalitě a že krátké [ɒ] bude zvukově podobnější dlouhému [ɑ:] ve slově *cart*, protože i jejich symboly vypadají podobně.

Jak už vyplývá z předchozích odstavců, podle potřeb přepisovatele je možné transkribovat na různé úrovni detailu. Můžeme zaznamenávat pouze rozdíly, které v daném jazyce mají distinktivní platnost (tj. jsou samostatnými fonémy a podílejí se na rozlišení významů); takovou transkripci nazýváme fonémickou a uvádíme ji v lomných závorkách: /blanka přišla/. Pokud potřebujeme výslovnost zachytit detailněji, užijeme transkripci fonetickou či alofonickou, zapisovanou v závorkách hranatých: [bl̩aŋka p̩řišla]. Je samozřejmé, že kromě zachycení systematických variant bychom mohli přepisovat i nedbalou výslovnost (např. centralizovanou výslovnost [ɪ]: [ĩ]) či vady řeči (např. lambdacismus). Ze všech těchto a mnoha dalších hledisek se transkripci věnuje Heselwood (2013).

V následujícím oddílu budou představeny fonémy češtiny a jejich základní varianty s důrazem na jejich transkripční aspekty; otázky, které přímo nesouvisí s fonetickým přepisem hlásek, diskutují například Skarnitzl, Šturm a Volín (2016) nebo Skarnitzl a Volín (2018). V oddílu 3 se pak zaměříme na nejčastější odchylky od kanonické výslovnosti, k nimž dochází v běžném hovoru, a v oddílu 4 na transkripce výslovnostních vad.

2. Přepis českých fonémů a jejich systematických variant

Čeština má celkem 13 samohlásek (vokálů), z toho 10 samohlásek jednoduchých (monofongů), které vystupují ve dvojicích krátké a dlouhé, a 3 dvojhásky (diftongy). Vokálníké fonémy shrnuje tabulka 1 i s příklady slov (diftongy jsou tradičně považovány za dlouhé vokály).

¹ www.internationalphoneticassociation.org

krátký	dlouhý	Příklady
ɪ	i:	<i>kypřít</i> /kɪpřɪt/, <i>příkrý</i> /přɪ:kri:/, <i>tklivý</i> /tklɪvi:/
e	e:	<i>elév</i> /ele:f/, <i>skvělé</i> /skvjele:/
a	a:	<i>sláma</i> /sla:ma/, <i>maká</i> /maka:/
o	o:	<i>kolón</i> /kolo:n/, <i>skórovat</i> /sko:rovat/
u	u:	<i>skútru</i> /sku:tru/, <i>kufrů</i> /kufru:/
	ou̯	<i>louka</i> /louka/, <i>soustruh</i> /soustrux/
	au̯	<i>auto</i> /auto/, <i>gauč</i> /gauč/
	eu̯	<i>euro</i> /euro/, <i>eukalyptus</i> /eukalɪptus/

Tabulka 1: Samohláskové fonémy v češtině s příklady slov.

Jak je z tabulky 1 patrné, dvojice krátkého a dlouhého vokálu je totožná z hlediska samohláskové kvality, jen u i-ových hlásek transkripce naznačuje odlišnou výslovnost: dlouhé [i:] je perifernější (má vyšší a přednější polohu) než centralizovanější krátké [i]. Nedávná akustická měření naznačují, že podobná asymetrie možná vzniká u u-ových vokálů (Skarnitzl & Volín, 2012); tuto tendenci však zatím ve fonetickém přepisu nezachycujeme.

Diftongy je vhodné v češtině zapisovat s obloučkem, který naznačuje, že obě složky realizujeme v rámci jedné slabiky. Příslušné samohlásky se však mohou vyskytnout i vedle sebe, například ve slovech *poustupte*, *nauka*, *neurvalý*; v těchto slovech oba vokály mohou, ale nemusejí být

odděleny rázem, hlasivkovou explozivou (např. [poʔustupte], [poustupte]).

Pokud bychom české vokály přepisovali v IPA, tedy pro komparativní účely nebo publikum, které se zvukovou podobou českých samohlásek není obeznámeno, změnili bychom jen symboly u e-ových samohlásek: ty jsou v dnešní běžné češtině spíše polootevřené než středové, a proto bychom použili symboly [ɛ], [ɛ:] (jak ostatně ukazuje již příklad slova *šťastně* zmíněný v úvodu).

Zatímco vokalický systém češtiny patří ve srovnání s jinými jazyky spíše k těm jednodušším, systém konsonantický by se naopak řadil ke složitějším. Souhláskové fonémy zobrazuje ve skupinách podle místa artikulace tabulka 2 (diskusi o fonologické roli konkrétních souhlásek viz u Volína,

2010 či Skarnitzla, Šturma a Volína, 2016: oddíl 6.4.2); znělostní dvojice u obstruentů (souhlásek šumových) jsou odděleny pomlčkou. Jediným fonémem, jehož transkripce nemusí být zcela transparentní, je velární frikativa /x/, která většinou odpovídá psanému *ch*. Jak ukazuje poslední odstavec tabulky 2, v mezinárodní transkripci IPA by se odlišně přepisovaly palatální explozivy ([tʰ] = [c], [dʰ] = [ɟ]), postalveolární frikativy ([ʃ] = [ʃ], [ʒ] = [ʒ]), všechny afrikáty ([tʃ] = [tʃ], [dʒ] = [dʒ]) a palatální nazála ([ɲ] = [ɲ]). České [h] by se navíc přepsalo jako [ɦ], protože je oproti mnoha jazykům znělé, a pro frikativní vibrantu [ř] bychom museli použít diakritické znaménko pro zvýšenou artikulaci: [r̥].

² Upozorňujeme na symbol [c], který v české transkripci odpovídá alveolární afrikátě, zatímco v IPA palatální explozivě. Přepis [cesta] tak označuje slovo *cesta* či *těsta*.

způsob artikulace	Foném	přepis v IPA
explozivy	p – b, t – d, t̥ – d̥, k – g	p – b, t – d, c – ɟ, k – g
frikativy	f – v, s – z, š – ž, x – h	f – v, s – z, ʃ – ʒ, x – ɦ
afrikáty	c, č – d̥ž	tʃ, tʃ̥ – dʒ
vibranty	r, ř	r, r̥
nazály	m, n, ň	m, n, ɲ
aproximanty	l, j	l, j

Tabulka 2: Souhláskové fonémy v češtině seskupené podle způsobu artikulace; v posledním sloupci je uvedena odpovídající transkripce v IPA.

Některé z fonémů uvedených v tabulce 2 se mohou vyskytovat ve více variantách, které jsou dány jejich okolním kontextem. Takto kontextově podmíněné varianty nazýváme alofony a v češtině vznikají asimilací znělosti a místa tvoření. Nejčastějším příkladem asimilace místa je v češtině varianta fonému /n/: jeho základní alveolární varianta [n] se před velárami, [k] či [g], mění na velární [ŋ]; již v úvodu jsme zmínili příklad jména *Blanka* [blaŋka], které by ve fonémickém přepisu bylo /blanka/. Podobně funguje labiodentální [m] jako potenciální varianta /m/ před labiodentálami [f] či [v], například ve slově *symfonie* [simfɔniɛ]. Dodejme, že labiodentální realizace bilabiálních hlásek bývá poměrně častá u malých dětí (viz oddíl 4).

Asimilací znělosti vzniká znělostní protějšek u těch obstruentů, kde tento protějšek nemá distinktivní platnost. Základní variantou fonému /ř/ je tak znělé [r̥] (např. *řeka* [r̥ɛka], *břeh* [b̥r̥ɛh]), ale v neznělých kontextech vyslovujeme neznělý alofon [r̥̥]: na konci slova před pauzou (*keř* [keř̥]) a v sousedství jiných neznělých hlásek (*křít-*

da [křít̥da], *mořský* [moř̥ski:]). V dalších dvou případech asimilace znělosti je základem variantou daných fonémů varianta neznělá: [x] se regresivní asimilací mění na [χ] (*hoch zlobil* [hoχ zlobil]) a [tʃ] se mění na [tʃ̥] (*moc zlobil* [moč̥ zlobil]). Takováto regresivní asimilace znělosti přes hranici slova je v češtině běžná, srov. např. *krást pleťivo* [kra:st plet̥ivo] a *krást brambory* [kra:zd bram̥bɔri], *lesk stříbra* [lesk st̥ř̥i:bra] a *lesk zlata* [lezg z̥lata]. Podobně může docházet k asimilaci znělosti i v rámci slova: *kdo* [gdo], *všichni* [f̥šix̥ni], *zpráva* [spr̥ava].

3. Transkripce odchylek od kanonické výslovnosti

V předchozím oddílu jsme se kromě přepisu prvků českého fonologického systému, věnovali i jejich základním pozicním variantám, alofonům. V tomto oddílu se zaměříme na procesy, k nimž běžně dochází ve spontánní řeči a díky nimž vznikají další typy variant. Zvláště v méně formálních mluvních stylech (blíže Volín,

2010) se mluvčí mohou více či méně odchýlovat od kanonické realizace hlásek; souhrnně můžeme hovořit o redukcích. Redukce se mohou týkat výslovnosti vokálů i konsonantů.

U vokálů se oproti kanonické výslovnosti setkáme se změnami kvantity i kvality. V oblasti kvantity je možné použít diakritická znaménka pro extra krátký vokál [ɛ̃] a pro vokál polodlouhý [eː̃]. Změny vokalické kvality spočívající v posunu polohy jazyka oproti kanonickému nastavení značíme pomocí znamének vyjadřujících směr posunu: [e̞] tak zahrnuje zavřenější výslovnost (zvýšení jazyka), [e̟] naopak otevřenější výslovnost (snížení jazyka), [a̠] značí výslovnost přednější, zatímco [e̠] výslovnost zadnější. Zápis [ɛ̞] odpovídá výslovnosti centralizované, směrem ke střední středové samohláске šva [ə]. Kromě postavení jazyka můžeme značit i výslovnost (oproti kanonické realizaci) zaokrouhlenou [a̠] nebo naopak nezaokrouhlenou [o̠] a také nazalizovanou [ã].

Odchyly od kanonické výslovnosti konsonantů rovněž mohou zahrnovat sníženou či zvýšenou polohu jazyka: [z̠] tak

odpovídá znělé alveolární aproximantě (tedy „z“ realizovanému bez šumu) a [z] naopak hlásce, u níž místo kritického zúžení dochází k závěru. Podobně jako u vokálů značíme i posuny horizontální: posun artikulace dopředu [k] a dozadu [t]; specifickým způsobem se značí dentalizace [t̪]. Vyznačovat můžeme i ztrátu znělosti u hlásky fonologicky znělé [d̪] nebo naopak přidání znělosti u hlásky fonologicky neznělé [t̪]³. Nakonec výběrově zmíníme tzv. sekundární artikulace: například alveolární /t/ v určitých kontextech lze vyslovit labializovaně (se zaokrouhlením rtů) [tʷ], palatalizovaně [tʲ] (se zdviženým hřbetem jazyka k tvrdému patru) či velarizovaně [t̠] (se zdviženým hřbetem k měkkému patru).

Některá z diakritických znamének zmíněných v tomto oddílu používáme i pro transkripci vad výslovnosti, a proto se k nim vrací i oddíl následující.

4. Návrh transkripce vad výslovnosti

Myšlenka rozšířit transkripční systém o možnost zachycovat řečové vady vychází na jedné straně z potřeb terapeutické praxe (např. zefektivnění vedení záznamů o výsledcích vyšetření a průběhu terapie a komunikace mezi odborníky), na straně druhé je motivována účely výzkumnými (srov. Heselwood, 2013). Praktický nástroj k tomu poskytuje rozšíření základní transkripční soustavy IPA, tzv. ExtIPA⁴, určená k přepisu případů v určitých ohledech atypické řeči.

Na tomto místě navážeme na předchozí oddíly a představíme vybrané symboly IPA a ExtIPA relevantní z hlediska transkripce vad v češtině. Zaměříme se přitom na problematiku dyslalie – některých dalších typů vad se dotkneme pouze okrajově – a poukážeme i na vybrané problematické aspekty modifikace mezinárodních transkripčních systémů IPA a ExtIPA pro české jazykové prostředí.

Hovoříme-li o dyslalii, tradičně rozlišujeme tři případy: hláska je a) vynechávána (mogilalie), b) nahrazována hláskou jinou

(paralalie), či c) modifikována, tj. vymykající se z rámce kanonické výslovnosti příslušného hláskového systému. Takové případy jsou mezi dyslaliami v úzkém slova smyslu nejčastější a označujeme je řečkým názvem dané hlásky (příp. reprezentanta celé skupiny hlásek) s příponou *-ismus* (např. rotacismus jako vadná výslovnost hlásky r, sigmatismus jako vadná výslovnost sykavek apod.).

Prvně zmíněná situace není z hlediska transkripce příliš problematická. Elidovanou hlásku v přepisu nezachycujeme, např. vynechání poslední hlásky ve slově *vlak* [vla]; pro případ, kdy by bylo užitečné zaznamenat, která hláska byla vynechána (a nebylo to zřejmé z okolního kontextu), lze navrhnout přeškrtnutí [v~~l~~ak]. Je-li hláska substituována jinou hláskou existující v daném systému, jak se velmi často děje např. u tzv. fyziologické dyslalie z důvodu artikulační obtížnosti, nabízí se použití symbolu pro reálně vyslovenou hlásku: např. *ruka* realizováno jako [luka] či [juka], *řepa* jako [žepa] apod.

Modifikace hlásek se týkají nejčastěji místa tvoření (např. interdentalní sigmatismus či deltacismus, velární či uvulární rotacismus), vzácněji také způsobu tvoření (např. laterální sigmatismus), případně obojího (např. labio-velární aproximanta [w] místo alveolární vibranty [r]). Při transkripci těchto případů lze – technicky vzato – postupovat dvěma způsoby: naznačit charakter modifikace dané hlásky příslušnou diakritikou (interdentalní [ɸ̪], [ʂ̪]), alternativně lze využít samostatný symbol tam, kde ho systémy IPA či ExtIPA nabízejí, srov. výše zmíněnou labio-velární aproximantu [w], uvulární vibrantu [R] nebo také dentální frikativy [θ], [ð].

Z právě uvedeného je patrné, že v souvislosti s úvahami o možnostech transkripce řečových vad v češtině za pomoci mezinárodního transkripčního systému IPA a jeho rozšíření ExtIPA vyvstávají určité nesnáze. Na jedné straně existují příklady, pro něž nenalzáme adekvátní symbol ani diakritické znaménko (tabulky IPA ani ExtIPA například nezahrnují symbol pro velární vibrantu, v češtině velmi častý typ rotacismu). Na straně druhé máme v jiných případech možnost volby: srov. v předchozích oddílech zmíněnou labiodentální nazálu [ɱ] (v systému IPA) a značení labiodentální artikulace s pomocí diakritiky [ɱ̪] (ExtIPA). To je dáno jednak již dříve konstatovanou relativní složitostí českého konsonantického systému, jednak také faktem, že zde poměrně volně kombinujeme prostředky základní tran-

skripční soustavy (IPA) i jejího rozšíření (ExtIPA). Pokud bychom se omezili pouze na systém ExtIPA, primárně určený pro přepis řečových vad, přišli bychom např. o symboly odpovídající různým typům rotacismu v češtině⁵ či diakritická znaménka indikující např. dentální realizaci alveolár [t̪, d̪, ɲ̪] či laterální únik vzduchu (viz níže).

Má-li být transkripční soustava efektivní, musí být vystavena podle určitých pravidel, která jsou jejím uživatelům známá a na jejichž základě pak může být v případě potřeby také vhodně doplňována. Je zřejmé, že i v případě adaptace značek IPA či ExtIPA pro přepis vad výslovnosti v češtině bylo třeba učinit rozhodnutí, která sice mohou vypadat arbitrárně, ale z hlediska výše zmíněných požadavků na transkripci (uživatelská příjemnost, intuitivnost, snaha o konzistentnost) jsou praktická:

1. V souladu s myšlenkou IPA volíme všude tam, kde je to možné, zápis pomocí symbolu pro danou hlásku a příslušné diakritiky; případné výjimky zdůvodňujeme.
2. Prvního pravidla se držíme i tehdy, kdy lze upřednostnit použití diakritického znaménka před samostatnou značkou pouze za cenu lehké modifikace jeho významu oproti IPA; takové případy vždy komentujeme.
3. Jak již bylo uvedeno výše, využíváme pro přepis vad v češtině jak prostředky základní sady IPA, tak jejího rozšíření (ExtIPA).

Diakritická znaménka IPA relevantní z hlediska dyslalie v češtině zachycuje tabulka 3. Za povšimnutí stojí jejich ikončnost: např. značka pro interdentalní výslovnost svým tvarem odkazuje na zuby, laterální realizace hlásky⁶ na artikulační souvislost s hláskou [l] apod. Znak (.) v češtině nejpravděpodobněji využijeme pro označení dentální výslovnosti alveolárních hlásek, s níž se nicméně setkáme i u hlásek bilabiálních (především u jedinců s výraznějším předkusem či myofunkční poruchou). Poznamenejme, že v případě hlásky [m] je užitečné rozlišovat labiodentální artikulaci [m̪] jakožto systémovou poziční variantu daného fonému před hláskami [v], [f] (srov. oddíl 2) a odchylku od kanonické výslovnosti [m̪]. Znak (.) využijeme v případech, kdy jazyk příslušný konsonantický artikulační úkon

³ Logopedům je dobře známo, že označení českého [t] a [d] jako hlásek alveolárních není zcela přesné: [t] je denti-alveolární, [d] alveolární až postalveolární (Skarnitzl, 2013). Proto ani úplná ztráta znělosti na začátku jména *Denis* [d̪enɪs] nemusí vést k záměně se slovem *tenis* [tenɪs].

⁴ První podoba ExtIPA (Extended IPA) vzešla ze zasedání Mezinárodní fonetické asociace v Kielu v roce 1989, publikována byla o rok později (Duckworth et al., 1990). Poslední revize je z roku 2008 a je volně dostupná, podobně jako základní soustava, na webových stránkách asociace.

⁵ Je zřejmé, že zatímco například velární realizace hlásky je v češtině považována za chybnou, najdeme jazyky, kde jde naopak o výslovnost kanonickou.

⁶ V systému IPA diakritické znaménko (.) značí laterální vypuštění závěru u okluzivních hlásek.

naznačil, ale artikulačního cíle dosaženo nebylo. Všimněme si také, že v tabulce nenacházíme znaménko pro velární

výslovnost. To odráží fakt, že IPA zná pouze výslovnost velarizovanou (̠), tj. označující sekundární místo artikulace (srov.

oddíl 3), což v případě rotacismů v češtině, kterých se tento problém týká nejčastěji, neodpovídá realitě.

značka	výslovnost	příklady
̠	dentální	ç š ž ʧ ʤ ɳ p b m
̡	interdentální	ç̡ š̡ ž̡ ʧ̡ ʤ̡ ɳ̡ p̡ b̡ m̡
l	laterální realizace	c ^l s ^l z ^l č ^l š ^l ž ^l r ^l ř ^l
w	labializovaná	ɹ ^w
̠	snížená poloha jazyka	ɹ̠
̡	zvýšená poloha jazyka	ɹ̡
̃	nazalizovaná	ã

Tabulka 3: Diakritická znaménka pro značení nesprávné výslovnosti hlásek.

Zastavme se nyní u problematických míst transkripce nejčastějších typů dyslalie v češtině. Zvukové ukázky ilustrující časté výslovnostní vady, spolu s přepisem jsou uvedeny na doprovodné stránce k tomuto článku⁷. Diskutované možnosti transkripce vad výslovnosti v češtině s využitím Mezinárodní fonetické abecedy IPA a jejího rozšíření ExtIPA přehledně shrnuje tabulka 4 níže. Ad hoc navržená řešení v případech, kde IPA ani ExtIPA odpovídající značku nenabízejí, značíme hvězdičkou (*). Podotýkáme, že jsme si vědomi faktu, že uvedený přehled není zcela vyčerpávající. Věříme však, že i tak poskytuje užitečný nástroj využitelný v logopedické praxi.

Sigmatismus. Systémy IPA a ExtIPA disponují několika symboly odpovídajícími určitým typům sigmatismu v češtině. Patří sem výše již zmíněné dentální frikativy [θ] a [ð], dále pak alveolární laterální frikativy [ʃ], [ʒ] (podle tabulky IPA; výdechový proud uniká pouze po stranách jazyka) a [ɬ], [ɮ] (podle tabulky ExtIPA; výdechový proud uniká jak středem, tak po stranách jazyka). Je však zřejmé, že uvedené symboly by pro českého čtenáře nebyly transparentní. Sigmatismus navíc může zasáhnout více hlásek než [s] a [z], pro něž již odpovídající symboly nenacházíme. Proto navrhujeme v souladu s výše uvedenými zásadami systematicky používat pro dentální, interdentální a laterální formy sigmatismu příslušná diakritická znaménka, jak přehledně shrnují tabulky 3 a 4. Nové řešení bylo třeba navrhnout i pro další typy sigmatismu. Příkladem může být u dětí běžná nediferencovaná výslovnost obou řad sykavek⁸, nebo sigmatismus

stridens (velmi ostře sykavý zvuk způsobený úzkou a hlubokou úžinou vzniklou v důsledku nadměrného napětí svalů jazyka). Jako řešení navrhujeme zavedení nových diakritických značek: ^M (z *mixta*, nevyhraněný zvuk), ^S (ze *stridens*), kde použitím kapitálky signalizujeme, že znak nemá spojitost s konkrétní hláskou (toto značení používá transkripce IPA), ale odkazuje na charakter výsledného zvuku.

Rotacismus. Jak jsme již dříve konstatovali, v tabulkách IPA ani ExtIPA nenacházíme diakritické znaménko pro velární či uvulární výslovnost odpovídající v češtině nejběžnějším typům rotacismu. Zmínili jsme nicméně existenci samostatného znaku pro uvulární vibrantu (R), podobně má IPA i symbol pro vibrantu bilabiální (B). Vzhledem k jejich transparentnosti volíme použití těchto symbolů s vědomím, že se jedná o výjimku z výše uvedeného rozhodnutí zapisovat modifikace pomocí diakritických znamének. Pro velární vibrantu již žádný z transkripčních systémů řešení nenabízí. Zastáváme však názor, že – co se potřeb terapeutické praxe týče – rozlišení uvulárního a velárního rotacismu není potřebné: při stanovení optimálního reedukačního postupu zpravidla fakt, zda se jedná o velární či uvulární rotacismus, nehraje žádnou roli. Symbol [R] tak navrhujeme používat jako zástupce pro všechny zadní typy rotacismu. Pokud by nicméně vznikl požadavek na jemnější rozlišení, lze pro velární variantu použít diakritické znaménko pro přednější výslovnost, ve spojení se symbolem pro uvulární vibrantu: [R̠].

Rotacismus bohemicus. Frikativní vibranta /ř/ je z hlediska světových jazyků unikátní, což odráží i výše uvedený fakt, že pro ni transkripce IPA nemá samostatný

symbol. V praxi se rotacismus bohemicus velmi často vyskytuje spolu s rotacismem a – co se jeho zadních typů týče – nabízí se i analogické značení: [Ř], v případě potřeby jemnějšího rozlišení [Ř̠] pro velární variantu.

Lambdacismus. Lambdacismus je dalším běžným typem dyslalie, na rozdíl od typů předchozích zde však nenarážíme na problematická místa týkající se jeho přepisu. Zejména malými dětmi bývá hláska elidována, nahrazována labio-velární aproximantou [w] nebo artikulována, aniž by jazyk dosáhl až na horní alveoly [l]. Za zmínku stojí fakt, že modifikace hlásky [l] jsou poměrně frekventované i v dospělé populaci, přičemž se častěji než u jiných hlásek setkáváme i s příklady výše diskutované sekundární artikulace: lambdacismus velární [l^v] či palatální [l^p].

Deltacismus. Nesprávná výslovnost hlásek [t], [d], [n] většinou spočívá v posunu hrotu jazyka na hranici mezi horní řezáky a alveoly (deltacismus dentální [t̠ d̠ n̠]) nebo mezi obě řady zubů (deltacismus interdentální [t̡ d̡ n̡]). Specifikem typickým pro malé děti je artikulace „na spodině dutiny ústní“, kdy hrot jazyka zůstává za spodními zuby a závěr je tvořen mezi hřbetem jazyka a tvrdým patrem; přítomný může být i souhyb dolní čelisti. Systém ExtIPA s takovým způsobem artikulace nepočítá, navrhujeme proto (jako v případě laterální realizace hlásek) modifikovat význam diakritického znaménka (̠, ̡), které v ExtIPA odpovídá oslabené artikulaci.

⁷ <http://fonetika.ff.cuni.cz/o-fonetice/foneticka-transkripce/transkripce-recovych-vad/>

⁸ Poznamenejme, že v tomto případě do určitého věku, kdy lze daný stav považovat za fyziologický, zpravidla

nehovoříme o sigmatismu v pravém slova smyslu.

typ vady	příklady	
Sigmatismus	addentální	ç š ž
	interdentální	č š ž ě š ž
	laterální	c ^l s ^l z ^l č ^l š ^l ž ^l
	mixta*	c ^m s ^m z ^m č ^m š ^m ž ^m
	stridens*	c ^s s ^s z ^s
Rotacismus	uvulární, velární	R (Ṛ)
	bilabiální	B
	interdentální	Ṛ
	laterální, bukální ⁹	r ^l
Rotacismus bohemicus	uvulární, velární*	ř
	laterální	ř ^l
Lambdacismus	bilabiální	w
	palatální	ɹ
	velární	ɹ ^v
	náznaková artikulace	ɹ
Deltacismus	dentální	ɹ ɹ̄ ɹ̅
	interdentální	ɹ̄ ɹ̅ ɹ̆
	na spodině dutiny ústní	ɹ ɹ̄ ɹ̅

Tabulka 4: Transkripce nejčastějších typů dyslalie v češtině.

Za zmínku stojí také skutečnost, že tabulky IPA a ExtIPA nabízejí i nástroje pro přepis dalších typů vad. Za všechny uvedme například problematiku rozštěpů, pro něž je charakteristický únik vzduchu nosem [š̃] způsobený nedostatečným velofaryngálním uzávěrem apod. Jejich podrobnější analýza však překračuje možnosti a účel tohoto příspěvku.

Závěrem se stručně zmíníme i o možnostech transkripce kvality hlasu. Je důležité poznamenat, že tradiční pojetí kvality hlasu zahrnuje jak fonační modifikace (tedy hlas v užším slova smyslu), tak nastavení na úrovni artikulace (Laver, 1980; Skarnitzl, 2016). Snahy o systematický přepis hlasové kvality – a zejména jejích patologických změn – jsou výrazně mladší než systém IPA. Jak je patrné z oddílu 3, některá diakritická znaménka systému IPA posunují kvalitu hlasu v širším slova smyslu vyjadřují. Ucelený systém, který samozřejmě navazuje na IPA a ExtIPA, však navrhli až Ball, Esling a Dickson (1995) a nazvali jej VoQS (Voice Quality Symbols); auto-

ři svůj systém aktualizovali v roce 2016 (Ball et al., v tisku). Symboly VoQS se zapisují do složených závorek, a to buď spolu s jednotlivými segmenty (pak si je můžeme představit jako „tagy“ v kódu html), nebo pod segmentálním řetězcem. Přepis [{L V! nemocne: V! L } { J V hlasífk J }] by tak odpovídal slovnímu spojení *nemocné hlasivky*, v němž bylo první slovo vysloveno se zdviženým hrtanem (L = larynx) a napjatou fonací (V = *voice*, hlas) a druhé slovo šeptavým hlasem a se zavřenou čelistí (J = *jaw*, čelist).

5. Závěr

Cílem tohoto článku bylo představit možnosti přepisu řečového projevu jedinců s vadami výslovnosti za použití prvků transkripčního systému IPA a jeho rozšíření ExtIPA. Jsme přesvědčeni, že fonetická transkripce je důležitým, v logopedické praxi dobře využitelným nástrojem pro efektivní diagnostiku a terapii řečových vad. Význam detailní transkripce

využívající systémy ExtIPA a VoQS při diagnostice řečových a hlasových poruch zdůrazňují například Ball, Müller, Klopfenstein a Rutter (2009); didaktickým aspektům přepisu pro klinické účely se věnují Howard a Heselwood (2002).

Důležitou vlastností transkripce je její adaptabilita: míra detailu přepisu může být přizpůsobena potřebám konkrétního klinického případu a účelu, za jakým je transkripce pořizována. Za klíčové považujeme přinejmenším zachytit charakter odchylek od žádoucího stavu, což může být užitečné z hlediska schopnosti vidět daný případ v širších souvislostech.

⁹ Někdy se též používá pojem tvářový. Při tomto způsobu artikulace uniká vzduch po straně mezi jazykem a tváří, což je nejen slyšet, ale i vidět.

Reference

- Ball, M. J., Esling, J. & Dickson, C. (1995). The VoQS system for the transcription of voice quality. *Journal of the International Phonetic Association*, 25, 71–80.
- Ball, M. J., Esling, J. H. & Dickson, B. C. (v tisku). Revisions to the VoQS system for the transcription of voice quality. *Journal of the International Phonetic Association*.
- Ball, M., Müller, N., Klopfenstein, M. & Rutter, B. (2009). The importance of narrow phonetic transcription for highly unintelligible speech: Some examples. *Logopedics Phoniatrics Vocology*, 34, 84–90.
- Duckworth, M., Allen, G., Hardcastle, W. & Ball, M. (1990). Extensions to the International Phonetic Alphabet for the transcription of atypical speech. *Clinical Linguistics and Phonetics*, 4, 273–280.
- Heselwood, B. (2013). *Phonetic Transcription in Theory and Practice*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Howard, S. J. & Heselwood, B. C. (2013). Learning and teaching phonetic transcription for clinical purposes. *Clinical Linguistics & Phonetics*, 16, 371–401.
- IPA (1999). *Handbook of the International Phonetic Association*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laver, J. (1980). *The Phonetic Description of Voice Quality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skarnitzl, R. (2013). Asymmetry in the Czech alveolar stops: An EPG study. *Acta Universitatis Carolinae – Philologica, Phonetica Pragensia XIV*, 101–112.
- Skarnitzl, R. (2016). Co dokáže náš hlas? Fonetický pohled na variabilitu řečové produkce. *Slovo a smysl*, 26, 97–115.
- Skarnitzl, R., Šturm, P. & Volín, J. (2016). *Zvuková báze řečové komunikace: Fonetický a fonologický popis řeči*. Praha: Karolinum.
- Skarnitzl, R. & Volín, J. (2012). Referenční hodnoty vokálních formantů pro mladé dospělé mluvčí standardní češtiny. *Akustické listy*, 18, 7–11.
- Skarnitzl, R. & Volín, J. (2018, v tisku). Fonetický aspekt verbální komunikace. In: Neubauer, K. (Ed.), *Kompendium klinické logopedie*. Praha: Portál.
- Volín, J. (2010). Fonetika a fonologie. In: Cvrček, V. (Ed.), *Mluvnice současné češtiny*, 35–64. Praha: Karolinum.